

turya tıp fakültelerinin başı olan Baron Anton von Störck'ün *Medizinisch Praktischer Unterricht für die Feld und Landwundärzte der Österreichischen Staaten* adlı eserinin (Wien 1776) Bartelemy Bathisti tarafından yapılan *Instrozione Medico-Practica ad uso dei Chirurgi Civil e Militari Opera* adlı İtalyanca tercümesinden (Venezia 1778) Türkçe'ye aktarılmıştır. Eserde hastalıklar Türkçe karşılıkları verilerek belirti ve tedavileyle anlatılmış, ayrıca kullanılacak ilaçlar kitabın sonundaki ilaç listesinde yer alan numaralarıyla gösterilmiştir. 5. *Kânûnü'l-cerrâhîn*. Hamsenin dördüncü kitabıdır. Muhtemelen tercüme olan eserde hastalıklara dair kısaca bilgi verildikten sonra cerrahî hastalıklara ve yapılan uygulamalara geçilmekte, ardından cerrahların ilgi alanına giren hastalıklar ele alınmakta ve eser çıkıklar bahsiyle sona ermektedir. Mısır'da Bulak Matbaası'nda 1244'te (1828) iki resimli levha ve bunların açıklamalarıyla birlikte basılmıştır. 6. *Mizânü'l-edviye*. Hamsenin bu beşinci kitabı ilaçlardan, ilaçların kullanım şekillerinden ve dikkat edilmesi gereken hususlardan söz eder. Feridun Nafiz Uzluk'un kütüphanesinde bulunan müellif hattıyla tek yazma nüshasının alfabetik tarzda düzenlenmiş ilk kısmı "sîn" harfine kadar gelmektedir. Uzluk, *Türk Tıp Tarihi Arkivi*'ne yazdığı makalelerinde eseri tanıtmış ve bugünkü harflere aktarmaya başlamış, ancak eserin yayımı devam etmemiş, elif harfinin "uyuz otu" maddesinde kalmıştır. Şânizâde'nin, eserinde kalbi kuvvetlendirici ve idrar söktürücü "dijital"den (yüksük otu) ilk defa bahsetmesinden ve bu ilacın etkileri hakkında bugünkü bilgileri yakın bilgiler vermesinden dolayı Türk hekimleri arasında ayrı bir değeri vardır. 7. *Divan*. Şiirlerinde "Atâ" mahlasını kullanan Şânizâde divan edebiyatı tarzında yazdığı şiirlerinde pek başarılı görülmez. Vefatından sonra bir araya getirilen dört divanı İstanbul Üniversitesi (Nâdir Eserler, T, nr. 1352; T, nr. 9636) ve Viyana Millî (nr. 750) kütüphanelerinde, şimdilik bilinen son nüshası İstanbul'da Yapı ve Kredi Bankası Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi'ndedir (nr. Y 727). İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde (Nâdir Eserler, T, nr. 9749) Şânizâde'nin kendi hattıyla şiirlerini de yazdığı bir defter vardır ve bu defterde divanda yer almayan bazı şiirleri de mevcuttur. 8. *Tenbihât-ı Hükümrân bâ-Ser'askerân (Veşâyânâme-i Seferiyye)*. Bir ordunun düşman üzerine sevk edilmesi ve ardından kışlasına döndürülmesi sırasında kumandan-

ların nasıl davranması gerektiğinin anlatıldığı eser, Prusya Kralı II. Friedrich'in kumandanlarına yaptığı tavsiyelerini ihtiva etmektedir. Şânizâde bunu 1221'de (1806) III. Selim'in isteği üzerine Fransızca'dan Türkçe'ye çevirmiş ve kitap 1238'de (1822) Mısır'da Bulak Matbaası'nda basılmıştır. 9. *Tanzîm-i Piyâdegân ve Süvâriyân*. Şânizâde'nin tarihinin mukaddimesinde ismen belirttiği eserin bugüne kadar herhangi bir nüshasına rastlanmamıştır. 10. *Ta'rîfât-ı Sevâhil-i Deryâ (Müfredât-ı Külliyye fi Sevâhili'l-Bahriyye)*. Büyük bir coğrafya kitabı olduğu söylenen ve muhtemelen Fransızca'dan tercüme olan eserde İstanbul'dan Cebelitârik Boğazı'na kadar giden gemilerin hangi limanlara uğrayacağı, bunların arasında ne kadar mesafe olduğu ve eserde ayrıca limanların tanımlandığı belirtilmektedir. Bu tercümenin muhtemelen mukaddimesine ait nüshalarının Marburg (Hs. Or. Oct., nr. 1003) ve Kahire Üniversitesi (Türkî, nr. 5404) kütüphanelerinde olduğu bildirilmektedir. 11. *Usûl-i Hisâb (Tercüme-i Cedde-i Usûl-i Ta'limiyye)*. Fransız Mühendislik Okulu hocalarından Charles Bossut'nun 1782'de yayımlanan *Cours complet de mathématiques* adlı eserinin İtalyanca'sından tercüme etmiştir. Bugün bilinen tek nüshası Viyana Millî Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 1418). Şânizâde'nin bunlardan başka tarihinin mukaddimesinde *Cebir ve Mukabele* ile *Hendese* adlı eserlerinin adı geçmektedir. Şânizâde, özellikle tıba dair eserlerinin basılmasında kendisini kiskanlar tarafından birtakım engeller ve zorluklarla karşılaşmış, bunları tarihinde yer geldikçe dile getirmiştir. Süt çocuklarında görülen bulaşıcı bir cilt hastalığına dair *Ruhye Risâlesi*'nin bazılarınca Şânizâde tarafından kaleme alınmış olabileceği belirtilmişse de bugün artık eseri Mustafa Behcet'in özellikle Störck'ün kitabından yararlanarak yazdığı kabul edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, Cevdet-Maârif, nr. 2368; BA, *HH*, nr. 16255, 22672, 22720, 24493, 31485, 32557, 32675, 44599, 44603; İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji Anabilim Dalı ve Tıp Tarihi Bilim Dalı Arşivi, Şânizâde Dosyası; İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi, Kismet-i Askeriyye Mahkemesi, nr. V/1193, vr. 93^a-96^a; *Defter fi Menâsibi'l-İlmiyye*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3845, vr. 8^a, 25^a, 33^a; *Defter-i Sicill-i İlmiyye*, Arkeoloji Ktp., Y. 3/3, nr. 1311, vr. 47^b; *Defter-i Ulemâ*, İÜ Ktp., TY, nr. 855, vr. 106^b; nr. 8874, vr. 41^a; nr. 8879, vr. 15^b, 50^b; nr. 8881, vr. 32^a; nr. 8882, vr. 36^b; *Defter-i Ulemâ*, TSMA, Hazine, nr. 1649, vr. 35^a; *Memûrin-i İlmiyye Defteri*, Millet Ktp., Ali Emîri, İlmiyye, nr. 56, vr. 12^b; nr. 57, vr. 52^b, 105^a; nr. 64, vr. 20^b, 31^b; nr. 66, vr. 22^b;

nr. 71, vr. 55^a; nr. 72, vr. 1^a, 4^a, 22^a, 30^b, 77^a, 83^b, 97^b; Mehmed Cemâleddin, *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri: Âyine-i Zurefâ* (haz. Mehmet Arslan), İstanbul 2003, s. 69-70; Hammer, *GOD*, IV, 453-457; Cevdet, *Tarih*, X, 95, 183, 213, 215; XI, 15, 29, 30, 76; XII, 184, 185, 212, 213; Fâik Reşad, *Eslâf*, İstanbul 1312, II, 106-109; *Osmanlı Müellifleri*, III, 221-222; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, I, 111-123; a.mlf., *Son Hattatlar*, İstanbul 1970, s. 64-66; Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (Paris 1939) (haz. Aykut Kazancıgil – Sevim Tekeli), İstanbul 1991, s. 215-217; Sadettin Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri*, İstanbul, ts., II, 523-531; A. Süheyl Ünver, *Tıp Tarihi*, İstanbul 1943, s. 176-177; a.mlf., *Tıp Tarhımız Yülliği I*, İstanbul 1966, s. 28-38; Feridun Nafiz Uzluk, *Şânizâde Mehmed Ataullah*, Ankara 1951; Ahmet Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1976, s. 70, 111-114; Mükerrrem Bediz Zülfiyar, *Tabip Şânizâde Mehmed Atâullah: Hayatı ve Eserleri* (Aykut Kazancıgil, XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Anatomi içinde), İstanbul 1991; Çetin Aykurt, *Şânizâde Mehmed Atâullah Efendi'nin Tarih Yazıcılığı* (doktora tezi, 1999), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Namık Kemal Kurt, *Şânizâde Mehmed Ataullah Efendi'nin Kânûnü'l-Cerrâhîn Adlı Kitabının İncelenmesi* (doktora tezi, 1999), İÜ Sağlık Bilimleri Enstitüsü; Bedi N. Şehsuvaroğlu, "Hekim Şânizâde Ataullah Efendi ve Modern Türk Tababeti", *Sağlık Dergisi*, XXVI/ 9, Ankara 1952, s. 528-537; Nuran Yıldırım, "Türkçe Basılı İlk Tıp Kitapları Hakkında", *TJBA*, III (1979), s. 443-445; Bekir Kütükoğlu, "Vekâinüvis", *İA*, XIII, 282.

ZİYA YILMAZER

ŞANLIURFA

Güneydoğu Anadolu bölgesinde şehir ve bu şehrin merkez olduğu il.

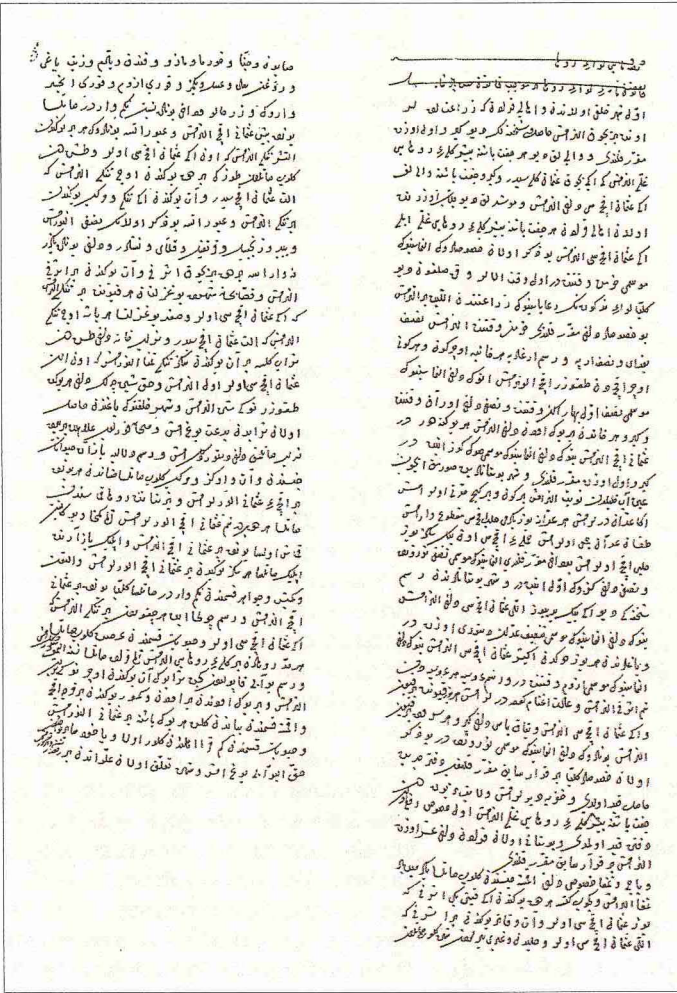
Urfa platosu adı verilen hafif dalgalı ve geniş bir platonun orta kesiminde kurulmuştur. Musul'u Halep'e bağlayan kadim yol üzerindedir. Damlacık dağının eteğindeki bir tepede şehre hâkim heybetli kalesi yükselir. Halk rivayetlerinde Hz. İbrâhim ve Nemrûd hikâyelerine konu olmuş, "kutsal şehir, peygamberler şehri" gibi tanımlamalarla anılmıştır. Hatta şehrin Nemrûd tarafından kurulduğuna inanılmıştır. Burası ayrıca Hıristiyanlık tarihi açısından önemli bir yere sahiptir.

Anadolu-Irak ve Suriye'yi birbirine bağlayan el-Cezîre'nin Diyarımdar bölümünde kalan şehrin ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu bilinmemektedir. Bugünkü Şanlıurfa'yı içine alan bölge milâttan önce I. binden başlayarak Asurlular, Medler ve Persler dönemini yaşadıkdan sonra milâttan önce 332'de Makedonyalılar'ın eline geçmiş, İskender'in ölümünden Romalılar'ın hâkimiyet kurmasına kadar İskender İmparatorluğu'nun vârisleri olan Selevkoslar (Selefkiler), Abgar ve Osrhoëne

best bırakılması ve şehrin bir daha tâciz edilmemesi şartıyla kutsal ikona Rumlar'a verildi. Ancak bu anlaşma Seyfüddevle el-Hamdânî'nin Urfa halkıyla birlikte Misis'e saldırması yüzünden bozuldu (338/949-50). Bizanslılar 348'de (959) Urfa öneline kadar geldi. 361 Muharreminde (Ekim-Kasım 971) Bizans ordusu Urfa'ya girerek şehri yağma ve tahrip etti (İbnü'l-Esîr, VIII, 618). Bu olayın ertesi yıl meydana geldiği de söylenir (İA, XIII, 54). Şehir 416 (1025) yılına kadar Benî Nümeyr kabilesinin reisi Utayr'ın nâibi Ahmed b. Muhammed'in kontrolünde kaldı. Ancak nâibinin Utayr'ı öldürmesine kızan halk idareyi Mervânîler'den Nasrüddevle'ye verdi. O da kumandanlarından Ebû'l-Hâris Zengî b. Evân vasıtasıyla burayı işgal etti. Fakat Zengî'nin ölümünün (418/1027) ardından gelişen olaylar neticesinde şehir Bizans kumandanlarından Georgios Maniakas'e bırakıldı, böylece Maniakas 1030-1031 kışında Urfa'ya hâkim oldu. Mervânîler'in onu şehirden uzaklaştırmak için yaptığı teşebbüsler başarısızlıkla sonuçlandı ve Maniakas, Bizans'a bir miktar haraç ödeyerek şehri elinde tuttu. Urfa patriği 427'de (1036) Nümeyrîler'den İbn Vessâb ve müttetiklerinin eline esir düştü ve şehir yağmalandı. Ancak kale Bizans garnizonunun hâkimiyetindeydi. 428'de (1037) yapılan anlaşmayla şehir Bizans imparatoruna teslim edildi.

Urfa, 458 (1066) yılından itibaren bölgede etkili olmaya başlayan Sâlâr-ı Horasan kumandasındaki Türkler'in akınlarına mâruz kaldı. Aynı yıl içinde şehre üç sefer düzenleyip bol ganimetlerle dönen Sâlâr-ı Horasan'ın Mervânîler tarafından bir suikast neticesinde öldürülmesiyle şehrin Türkler tarafından fethi gecikmiş oldu. Hâcib Gümüştegin 459'da (1067) Afşin ve Ahmedşah gibi kumandanlarla Urfa öneline kadar geldi. Alparslan 463 yılı başlarında (Ekim-Kasım 1070, bazı rivayetlere göre 5 Cemâziyelâhîr 463 / 10 Mart 1071) şehri elli gün muhasara etti. Urfalılar şehir önünden ayrıldığı takdirde 50.000 dinar vermeyi taahhüt ettiler. Bunun üzerine sultan kuşatmayı kaldırıp Suriye istikametine yöneldi. Ancak Romanos Diogenes'in Türk akınlarına son vermek için sefere çıktığı öğrenince geri dönerek Malazgirt yönünde ilerledi ve bir defa daha Urfa önelerinde görüldü. Bizans valisinin hediyeler takdim edip gönlünü almasıyla sultan şehre zarar vermeden oradan ayrıldı. Urfa'nın Malazgirt zaferinin ardından Selçuklular'a teslim edildiğine dair görüşler varsa da (İA, XIII, 54; EP² [İng.], VIII, 590) şehrin bir süre daha hıristiyanların

924 (1518)
tarihli
Ruha
Kanunnâmesi
(BA, TD, nr. 64)

krallıkları elinde kalmıştır. Bilinen fakat kısa süre kullanılan en eski adı Edessa, Selevkoslar dönemine uzanmaktadır ve eski Makedonya krallık merkezi Selevkosça isminden alınmıştır. Urfa kelimesinin menşei ise tartışmalıdır. Süryânice Orhai'den (Urhay) geldiği, bu ismin Arapça "suyu bol" anlamındaki "veriha"dan kaynaklandığı ileri sürülmektedir. Bir başka görüş Yunanca Osrhoëne, Latince Orrpei'ye dayandığı yolundadır. Bu fikirlerdeki anlamı "kale" veya "pınar"dır. Fakat bu görüşlerin doğru olmadığını söyleyenler de vardır. Türkler döneminde yazılı kaynaklar vasıtasıyla yaygınlaşan Ruha kullanımını şehrin Arapça adı olan Ruhâ'dan gelmiştir. Meşrutîyet'e kadar Osmanlı döneminde böyle kullanılmış, daha sonra muhtemelen şifahi Türkçe söylenişini kabul görerek Urfa'ya dönüşmüştür. 1984 yılında, Millî Mücadele dönemindeki önemine işaret etmek üzere Türkiye Büyük Millet Meclisi kararıyla şehre Şanlıurfa adı verilmiştir.

Şehri çevresiyle birlikte içine alan Mezopotamya milâttan önce 117'de Roma'nın

bir vilâyeti durumuna getirildi. 395'te Roma İmparatorluğu Doğu ve Batı diye ikiye ayrılınca bu kesim Doğu Roma (Bizans) toprakları içinde kaldı. Şehir Hz. Ömer zamanında İyâz b. Ganm tarafından fethedildi (18/639). Hıristiyanlığın devlet dini haline gelmesinden sonra Osrhoëne (Diyârı-mudar) bölgesinin hem idarî hem dinî merkezi olduğu bilinen şehrin İslâm fethinin ardından bu özelliklerini kaybettiği anlaşılmaktadır. Urfa, Emevîler devrinde Haruran ve Samsat'la (Sümeysât) beraber bir vilâyet haline getirildi (67/686-87). 133'te (750-51) bir müddet Abbâsîler'le Emevî taraftarları arasındaki mücadelelere sahne oldu ve II. Mervân'ın ölümünün ardından Abbâsîler'e teslim edildi. Hârûnürreşîd bir ara Urfa'ya geldi ve şehirde bir süre kaldı. Urfa daha sonra Mervânîler ile Bizanslılar arasında anlaşmazlıklar sırasında zaman zaman isyan ve karışıklıklarla sarsıldı. Bizanslılar 331'de (942-43) bölgeye gelip Urfa halkından Hz. İsa'nın kutsal tasvirini istediler. Abbâsî Halifesi Müttakî-Lil-lâh'ın onayı ile, 200 müslüman esirin ser-

elinde kaldığı anlaşılmaktadır. Zira sultanla Romanos Diogenes arasında yapılan antlaşmaya göre Urfa'nın da aralarında bulunduğu bazı şehir ve kaleler Selçuklular'a verilecekti, fakat Diogenes'in tahtını ve hayatını kaybetmesi antlaşmanın gerçekleşmesini önledi. Bu yüzden yine hıristiyanların elinde kalan Urfa'nın idarecisi Paul yeni Bizans imparatoruna itaat arz etmek üzere İstanbul'a gitti. Sultan Melikşah zamanında Gümüştegin Candar kumandasındaki Selçuklu kuvvetleri 1077'de Urfa civarında bir Bizans ordusunu mağlûp etti.

Bu sırada Bizans'a tâbi olan Philaretos Brachamios adlı bir Ermeni hâkimiyet sahasını Maraş'tan Malatya'ya kadar genişleterek bağımsızlığını ilân etti. Vasil adlı bir kumandanını da Leon'un idaresindeki Urfa'ya sevketti ve altı aylık bir kuşatmadan sonra şehri Bizanslılar'ın elinden aldı. Philaretos, Halep Emîri Şerefüddeve Müslim b. Kureyş ile iyi ilişkiler kurdu. Meyhane olarak kullanılan Urfa Camii'ni müslümanlara teslim etti (474/1081). Urfa aynı yıl Hüsrev adlı bir Türk emîri tarafından kuşatıldıysa da alınmadı. Bu arada hâkimiyet mücadelelerinin sürdüğü Urfa'nın halkı 479'da (1086) Sultan Melikşah'a haber gönderip şehri teslim etmek istediğini bildirdi. Sultan oraya bir vali tayin etmişse de vali kötü davranışları yüzünden halkın isyanına sebep oldu ve şehirden uzaklaştırıldı. Bunun üzerine Sultan Melikşah Emîr Bozan'ı Urfa'nın fethiyle görevlendirdi ve şehir üç ay süren şiddetli bir kuşatmanın ardından fethedildi (Zilhicce 479 / Mart 1087). Melikşah, Emîr Bozan'ı Urfa ve Harran'a vali tayin etti. Kutalmışoğulları da Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan önce Urfa-Birecik taraflarında akınlarda bulunuyordu. Emîr Bozan'ın 487'de (1094) Tutuş tarafından öldürülmesiyle Urfa, Suriye Selçuklularının hâkimiyetine geçti. Rivayete göre Tutuş kendisine bağlı kalması şartıyla şehri Ermeni asıllı Toros'un idaresine bırakmıştı. Toros'un şehri Bozan'dan devraldığı da rivayet edilir. Halep Selçuklu Meliki Rıdvân b. Tutuş'un Urfa'yı Toros'tan alma teşebbüslerinin sonuçları kesin olarak bilinmemekle beraber şehrin 488'den (1095) itibaren Toros'un hâkimiyetinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Toros, Tel Bâşir'i işgal eden Haçlı kontlarından Baudouin de Boulogne'ü düşmanlarına karşı birlikte savaşmak için Urfa'ya davet etti. Baudouin'in Urfa'ya gelişinden kısa bir süre sonra Toros öldürüldü ve 10 Mart 1098'de Baudouin şehir hâkim olup Urfa Haçlı Kontluğu'nu kurdu. Bu gelişme şehir ve çevresinin Türkleş-

mesini geciktirdi. Bununla beraber Anadolu, Suriye ve Irak'a yerleşen Türkler arasında sıkışan Haçlılar, varlıklarını sürdürmekte zorluk çekmeye ve hâkimiyetlerini müstahkem mevkiyle sınırlandırmaya mecbur kaldılar. Bu devir şehir tarihinin dönüm noktalarından birini teşkil eder.

Haçlılar'a karşı yürütülen ilk ciddi hareket Kürboğa'nın 4-25 Mayıs 1098 tarihleri arasında şehri kuşatmasıdır. Ancak Kürboğa izlediği yanlış taktik yüzünden başarılı olamadı. Haçlılar bunun üzerine Musul-Halep irtibatını kesmek için Harran'ı almak istediler; fakat Artuklu Sökmen b. Artuk ve Musul Emîri Çökürmüş'ün âni baskını ile bozguna uğradılar, Urfa Kontu Baudouin du Bourg da esir düştü (497/1104). Aynı yıl ve ertesi yıl Çökürmüş şehri kuşattıysa da ele geçiremedi. Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıcarşan'ın 499'daki (1106) muhasarası da netice vermedi. Selçuklu akınları bundan sonra da sürdü. Musul Emîri Mevdûd b. Altuntegin 1110-1112 yıllarında şehri üç defa kuşattı ve kısmî başarılar elde etti. Franklar'ın Bizans'la aralarının açıldığı, Urfa ve Antakya'daki Haçlı hükümdarların birbirinden nefret etmelerinin oluşturduğu uygun ortamda Musul ve Halep'te hüküm süren İmâdüddin Zengî, Haçlı Kontu II. Joscelin'in şehirden ayrılmasını fırsat bilerek Urfa'ya geldi. Surların önünde yaptığı teslim olma teklifi Süryânî ve Ermeni ruhanî liderleri tarafından reddedilince surlar mancınıklarla dövüldü ve dört hafta kadar süren kuşatmanın ardından Türkler şehre girdi (26 Cemâziyelâhir 539 / 24 Aralık 1144). Urfa valiliğine Ali Küçük getirildi ve emrine bir garnizonla yedi kumandan verildi. Bu durum 541 (1146) yılına kadar İmâdüddin Zengî ile, daha sonra diğer hükümdar ve kumandanlarca sürdürülen bölgedeki Türk hâkimiyetinin tesisinde bir dönüm noktası, fakat aynı zamanda II. Haçlı Seferi'nin de başlıca sebebi oldu.

II. Joscelin 1146 Ekiminde şehri geri almaya çalıştı; hatta askerleri bir gece içeri girdilerse de Nüreddin Mahmud Zengî ve Emîr Savar yetişip saldırıyı bertaraf etti. Bu savaşlar yüzünden şehir ağır tahribata uğradı. Nüreddin Zengî'nin vefatıyla II. Seyfeddin Gazi burayı ele geçirdi (569/1174). Ardından Selâhaddin-i Eyyûbî'nin idaresine giren şehir ve çevresi (578/1182) bir müddet Eyyûbîler'le Musul Atabegleri ve Artuklular arasındaki mücadelelere sahne oldu. Daha sonra Anadolu Selçuklularıyla Eyyûbîler hâkimiyet için çekişme içine girdi. I. Alâeddin Keykubad Urfa'yı bu sırada aldı (632/1235); fakat dört ay sonra Ey-

yûbîler şehri yeniden ele geçirdiler. Ardından Hârizmîler, Siverek ve Samsat'ı yağmaladıktan sonra Urfa, Harran ve Suruç'a hâkim oldular. Şehir 638'de (1241) tekrar Eyyûbîler'in eline geçti. Moğollar 649'da (1251) şehri ve çevresini yağmaladı. 658'de (1260) bölge Hülâgû'ya teslim oldu ve Moğollar Aynicâlût Savaşı'nda Memlûkler tarafından bozguna uğratılınca kadar onların elinde kaldı. VIII. (XIV.) yüzyılda şehrin harabe halinde olduğu kaydedilir. Oğuzlar'ın Döğer boyuna mensup Türkmenler'in bölgeye yayılmaya başlaması da bu zamana rastlar. 795 (1393) yılındaki el-Cezîre seferi esnasında Timur'un idaresine giren Urfa, onun dönüşünden sonra Döğer Emîri Seyfeddin Dimaşk Hoca tarafından ele geçirildi. 806 (1404) yılı baharında Akkoyunlu Karayülük Osman Bey burayı alıp önce Yağmur Bey'in, ardından Tur Ali Bey'in idaresine verdi. 1429 ve 1480'de Memlûkler tarafından tahrip ve yağma edildikten sonra Şah İsmâil'in ortaya çıkması ve Doğu Anadolu'da yayılması sırasında (1514'e kadar) Akkoyunlu emîrlerinin birbirleriyle mücadelelerine sahne oldu; ayrıca burada Memlûklü etkisi arttı. Şehir bu son tarihte Safevîler'in eline geçti ve Safevî Devleti'nin müstahkem sınır kalesi özelliğini kazandı. Akkoyunlu Yâkub Bey'in oğlu Sultan Murad'la yapılan savaştan sonra Safevîler şehri Kaçarlar'ın idaresine bıraktı. Ardından Osmanlılar'la Safevîler arasında cereyan eden Dede Gargın muharebesi (922/1516) ve alınan sonuç 1517 yılı ilkbaharında önce Mardin'in, ardından Urfa'nın Osmanlı topraklarına katılması anlamına gelecektir. Osmanlı idaresine girdikten sonra Ruha adıyla Osmanlı sancağı statüsünde Diyarbekir eyaletine bağlandı ve idaresi Baltaoğlu Pîrî Bey'e verildi.

Osmanlı hâkimiyetinin ardından yaklaşık 100 yıl Urfa tarihinin nisbî istikrar devresidir. XVI. yüzyılın son yıllarına rastlayan isyanlar sırasında Celâlî Karayazıcı Abdülhalim'in eline geçen şehir 1600'de kurtarıldı. Ancak bölgedeki güvensizliğin devamını halkın topraklarını terkedip buradan göç etmesine yol açtı. Ardından gelen yüzyıllar ise şehir tarihi açısından uzun bir durgunluk dönemidir. IV. Murad'ın Bağdat seferine giderken buraya uğradığı ve bir süre kaldığı bilinmektedir. Şehirde XVII ve XVIII. yüzyıllarda bazı ufak çaplı sosyal olaylar vuku buldu. 1839'da Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrâhim Paşa'nın kısa süre kontrolü altına giren Urfa Mart 1919'da İngilizler, yedi ay kadar sonra da Fransızlar tarafından işgal edildi. 7 Şubat 1920'de işgal güçlerine karşı halk ayaklan-

di. Çarpışmalar neticesinde 10 Nisan 1920'de Fransızlar antlaşma şartlarıyla Urfa'yı boşaltmayı kabul ettiler ve ertesi gün şehri terk ettiler. Urfa, Cumhuriyet döneminde vilâyet merkezi oldu (20 Nisan 1924).

Fizikî Yapı, Nüfus ve Ekonomi. Urfa bir kalesi, bir idarî merkezi ve koruyucu duvarlarıyla Ortaçağ'ın en müstahkem ve karakteristik şehirlerinden biridir. Şehrin fiziksel özellikleri eski çağlarda oluşmuş gözükmetedir. Dinî bir merkez haline gelmesi de gelişiminde önemli rol oynamıştır. Grek ve Süryânî kaynaklarına göre burası, Fırat üzerinde Zeugma (Belkis) ve Bırsa'dan (Birecik) başlayıp Mardin-Nusaybin üzerinden Dicle'ye uzanan doğu-batı doğrultusundaki büyük ticaret yoluyla Samsat'tan Harran'a giden yolun kavşağında bulunuyordu. Üç tarafı dağlarla çevrili, Karakoyunlu (Nehrülkut) ırmağının yakınında güneydoğuya açılan vadide kurulmuştu. Bu durum şehrin sıkça su baskınına uğramasına yol açmaktaydı. I. Iustinianos (527-565) bir kanalla nehri buraya aktararak bu tehlikeyi önlemeye çalışmıştı. Nitekim o zamana kadar Urfa dört büyük su baskınına mâruz kalmıştı (201, 303, 413, 525). 668 ve 743'te tekrar su baskınlarına mâruz kaldı. Urfa surlarla çevrili olup bu surlar, batıda Nemrut dağının bir parçası olan yükseklikte şehre hâkim konumdaki kaleyi de çevreliyordu. İç kalede bir meydana (Beş-Tebara) IX. Akgar 201'deki selin ardından bir saray inşa ettirmişti. Şehrin ileri gelenleri evlerini Beş-Sahraya denilen yukarı çarşı kısmına taşımışlardı. Burada Hıristiyanlık dönemiyle ilişkilendirilebilecek büyük bir mezbahe ve kraliyet arşivi bulunuyordu. Kalenin aşağı kesiminde iki havuz mevcut olup bunlardan büyüğü mukaddes sayılan balıklarıyla şimdiki Birketübrâhim'e teka-bül ediyordu. Urfa'da ayrıca idare binaları, 497'de yapılmış sütunlu yol, birçok hamam, tiyatro, hastahane ve at meydanı vardı. Şehrin altı kapısı mevcuttu. Bunlardan Arap hâkimiyeti döneminde dördünün adları kaydedilmiştir (Büyükkapı, Seb'a Kapısı, Harran Kapısı, Su Kapısı). Urfa'nın sur, bahçe ve bostanlarının bol olduğunu söyleyen İbn Havkal şehirde 300'den fazla kilise ve manastır bulunduğunu, halkının çoğunun hıristiyan olduğunu ve hıristiyan dünyasındaki en büyük ve en sanatkârane kilisenin burada yer aldığını kaydeder (*Şüretü'l-arz*, s. 236). Mes'ûdî (*et-Tenbih*, s. 144) ve Makdisî (*Ahşenü't-tekâsîm*, s. 140) şehirdeki zengin mozaiklerle süslü piskoposluk kilisesini överler.

Osmanlılar'a kadar Araplar ve Türkler Urfa'ya kendi renk ve çizgilerini kazandırmış, Osmanlılar, bunları kendi üslûplarıyla netleştirerek Türk-İslâm şehir tipini gösterir bir fizikî yapı oluşturmuştur. Şehri belirleyen fizikî unsurların belli başlıları sur, pazar yerleri, idarî ve ticarî yapılar, ibadethaneler ve hayır kurumlarıdır. Seyyahlar ve coğrafyacılar bu fizikî yapının belirgin öğelerini ana hatlarıyla anlatır. Portekizli seyyah Tenreiro, XVI. yüzyıl başlarında gördüğü şehri "Pek çok yeri tahrip edilmiş, çok eski bir surla çevrili kadim bir şehirdir. Yıpranmış duvar ve surlara bakılırsa büyük bir şehir olduğu anlaşılır. Arazi erzak bakımından bolluk içinde, hıristiyan ve Türkmenler'le meskûn" diye tasvir eder. Rauwolf'un 1574'te beş gün kaldığı şehre ilişkin anlattıkları elli yıllık gelişmenin özeti gibidir: "Güzel ve muhteşem bir şehirdir. (...) surları da iyi muhafaza edilmiş" (*Aigentliche Beschreibung*, s. 258-259). Urfa'nın XVII. yüzyıldaki görünümünü anlatan Tavernier, Kâtib Çelebi ve bilhassa Evliya Çelebi özellikle Halîlürrahman makamı, camisi, Balıklıgöl'ü, diğer dinî-sosyal yapıları ve çarşı pazarıyla ilgili ayrıntılar verirler. Urfa'dan 1766 Mayıs'ında geçen Niebuhr kaleden on iki minare saydığını, şehirdeki evlerin çok iyi yapıldığını, fakat hanlar, pazarlar ve kahvehanelerin o kadar güzel olmadığını belirtir (*Reisebeschreibung*, II, 407). 1830'lardaki durumunu gören Moltke'nin anlattıkları da şehrin esas itibarıyla aynı kaldığını gösterir. Moltke taştan evlerine, azametli surlarına, hâkim bir kaya üzerindeki hisarına, pınarlardan gelen suların bu hisarın eteğindeki iki havuzda toplandığını ve diğer belli başlı özelliklerine dikkat çeker (*Türkiye Mektupları*, s. 163, 235-236).

İlk inşa tarihi bilinmeyen azametli Şanlıurfa Kalesi antik dönemden kalmaz ve kalenin bugüne intikal eden kısmı sadece halk arasında mancınık diye bilinen çift sütundur. Albert Louis Gabriel, XIX. yüzyılda hazırlanan planların kale bedenlerinin elli yıl öncesine kadar tamam olduğunu gösterdiğini söyler (*Voyages*, s. 279). Surların daha ewelki tarihlerde harap olma-ya başladığını, yapılan tamirlerle ancak kısa süreler sağlam kaldığını seyyahların ifadelerinden anlamak mümkündür. Kale, XVI. yüzyılın ilk yarısında dizdâr unvanlı kale kumandanı ile yardımcısı kethüdânın idaresindeydi ve otuz bir müstahfız, yirmi dört azab, üç topçu ve üç serbölükten oluşan personeli bulunmaktaydı.

Urfa, bilhassa kale ve çevresiyle önemli miktarda nüfus barındırabilme potansiyeli-

line sahiptir. Nüfusun, Safevîler'le mücadelelenin yol açtığı büyük tahribatın ardından Osmanlılar'ın eline geçtikten sonraki elli yıl içinde 6000 civarından 15.000'e ulaşması bunu gösterir. XVI. yüzyılda Ruha sancağı için yapılan dört tahrir kaydı günümüze ulaşmıştır. Buna göre 1518'de şehir nüfusu 782 hâne, yetmiş beş mücerret (bekâr erkek) müslüman, 300 hâne, kırk iki mücerret gayri müslim olmak üzere 1082 hâne, 117 mücerretten ibarettir (tah. 6000 kişi). Beş yıl sonraki rakamlar 988 hâne, 182 mücerret müslüman, 334 hâne, seksen dokuz mücerret gayri müslim toplam 1322 hâne, 271 mücerrettir (yaklaşık 7000). 1566'da müslüman nüfus 1704 hâne, 705 mücerrede yükselmiş, gayri müslimler ise 866 hâne, 221 mücerrede ulaşmıştır (toplam 2570 hâne, 926 mücerret; yaklaşık 15.000 kişi). Nüfus şehrin Bâb-ı Berriyecik, Bâb-ı Emîr, Bâbü'l-mâ ve Bâb-ı Harran adlı mahallelerinde yaşayan müslümanlarla Bâb-ı Berriyecik mahallesine yakın bir mahalde ikamet eden Ermeni cemaatinden oluşmaktadır. Mahallelerin şehrin sur kapılarının adlarıyla anılmış olması dikkat çekicidir. Bâb-ı Berriyecik, Bey Kapısı ile Harran Kapısı arasında yer almaktadır. Bâb-ı Emîr mahallesi şehrin en büyük mahallesidir, kalenin doğu kapısında bir mevkiye yer alır. Bâbü'l-mâ, Halîlürrahman gölüne dökülen aynı adlı suyun şehre giriş kapısındadır ve güney uçtadır. Harran Kapısı, Harran'a doğru açılan kesimde güney kapısıdır. Erâmine adıyla zikredilen gayri müslimler ise kendilerine ait mahalleyle Bâb-ı Berriyecik'te oturmaktadır. Bunların dışında şehir yakınındaki Mağracık mahallesi sur dışında müslümanların oturduğu yerdir. Kapılara göre planlandığı anlaşılan mahalle sistemi XVII. yüzyıldan itibaren değişmiş olmalıdır. Nitekim Evliya Çelebi, Urfa'nın üç kapısından söz ederken (Bey Kapısı, Samsat Kapısı, Harran Kapısı), mahalle adlarını farklı verir, bunlardan yedisinin adını sayar. Ayrıca şehirde ve kalede ev sayısını 2600 hâne olarak yazar ki bu rakam nüfusun en fazla 15.000 olabileceğine işaret eder. Ona göre şehirde yirmi iki cami, sekiz hamam, birçok han, iki bedesten ve 400 dükkân mevcuttur. XVIII. yüzyılda şehrin önemli bir değişim geçirmediği söylenebilir. XIX. yüzyıla ait kayıtlara göre mahalle sayısının elli üç olarak tesbit edilmesi, fiziksel gelişmeden çok eski mahalle sisteminin parçalı hale gelmesi ve bölünmesiyle ilgili olmalıdır. 1868 tarihli *Halep Vilâyeti Salnâmesi* elli iki mahalleyi yedi ana bölüme toplamıştır (Halîlürrahman kolu on bir

mahalle, Kara Mûsâ kolu dokuz mahalle, Guşiler kolu yedi mahalle, Câmî-i Kebîr kolu on mahalle, Yûsuf Paşa kolu yedi mahalle, Hıristiyan kolu beş mahalle, Küçük Kilise kolu üç mahalle). 1790'larda seyyah Olivier vadi içinde yer aldığını belirttiği Urfa'nın 30-40.000 dolayında nüfusu olduğunu yazar. Nitekim XIX. yüzyıl başlarında nüfus 30.000 diye belirtilir. Bunun 21.000'ini (% 70) müslümanlar oluşturan geri kalanını Ermeni (% 21), Süryânî (% 4), Katolik (% 2) ve Protestan (% 2) diye kayıtlı hıristiyanlarla yahudiler (% 1) teşkil etmektedir. Bu sırada en kalabalık mahalle Bıçaklı olup bunu Esp Pazarı, Göz, Tel Fütur ve Yûsuf Paşa izlemektedir. Beş mahallede gayri müslimler yaşamakta, yirmi bir mahallede müslüman-gayri müslim karışık halde ikamet etmektedir. 1290 (1873) yılı *Halep Vilâyeti Salnâmesi*'ne göre şehir nüfusunun 45.368'i müslüman, 10.560'i hıristiyan, 248'i yahudidir. 1881'de şehirde 2380 hâne mevcuttu (1377 hâne müslüman, 1303 gayri müslim, yirmi dokuz yahudi). XIX. yüzyıl sonlarında şehir nüfusunun 50.000 dolayında olduğu tahmin edilmektedir.

Şehir tarihi yolların kavşağında bulunduğundan ekonomik gelişmesi bundan etkilenmiştir. Osmanlılar döneminde Musul üzerinden Mardin'e, buradan Urfa'ya ulaşan ve Urfa'yı Halep'e bağlayan kervan yolu bölge için ticarî canlılık, devlet için ilâve kaynaklar anlamına gelmektedir. Şehre gelen, buradan giden ya da geçen emtia-dan bâc ve damga resmi alınmakta, ayrıca şehirde kurulan pazarlarda devlet adına yürütülen hizmetlerin mukâtaa gelirlerine dönüşmesi sağlanmaktadır. 1566'da sancağın ticarî geliri yaklaşık 600.000 akçedir (toplam gelirin % 12'si) ve bu rakam hem Urfa hem de bağlı olduğu Diyarbekir eyaleti çapında dikkat çekicidir. Yezîdî ve Keşânî kumaş, İskenderânî ve Mardînî düpâre tafta, Bursa, Frengî, Mısır, Şam Halep çatması, benegî, kadife, kemhâ, atlas cinsleri, harîr, sof, çuka ve tûlbent; Halep'ten ve diğer yerlerden gelen sabun, kına, hurma, mazi, fındık, badem, zeytin yağı, tereyağı, bal, pekmez, kuru üzüm, incir, erik, zerdali, tuz, zencefil, karanfil, kalay, nişadır, odun ve kömür bu ticarete konu olan mallardır. Kara sakız, katran, boya vb. mallar ise ticarî vergilerden muaf tutulmuştur.

Şehrin ve sancağın ekonomik gelişmesinde yeri olan tesisler boyahane, meyhane, darphane, başhane, kırıshane, kashane ve değirmenlerdir. Ayrıca hubu-

bat ağırlıklı ziraat çok yakın dönemlere kadar bölgenin asıl gelir ve geçim kaynağını teşkil etmiştir. XVII. yüzyılda dağılıncaya kadar iki büyük ulusa, Bozulus ve Karalus'a bağlı konar göçer aşiretlerin Murat suyundan Rakka'ya uzanan yoğun yaylak ve kışlaklarından beslenen, sancak içinde büyük bir canlılık meydana getiren hayvancılık faaliyeti ekonominin ayrılmaz unsuru olmuştur. Biri Karacurun olmak üzere iki büyük kervansaray, bilhassa Hafîlürrahman suyu boyunca kurulmuş çarşı içlerindeki bedestenler ve hanlar, odun, ipilik, hububat, sebze-meyve ve at-koyun pazarları, dükkânlar, kapanlar ve mahzenler adı geçen imkânlarının ticarî hayata sunum yerleridir. Buralarda çeşitli iş kolları faaliyet gösterir. Ayrıca Urfa zengin vakıflarıyla dikkat çeker.

İdarî Yapı. Urfa, Osmanlı idaresine girdikten sonra bir sancak (livâ) olarak daha 1515'te teşekkül etmiş bulunan, beylerbeyiliğine Biyıklı Mehmed Paşa'nın tayin edildiği Diyarbekir eyaletine bağlanmış, eyaletin teşkili sırasında teamüle uyularak bölge tahrir edilmiştir. Ruha'nın 1518 yılına ait ilk tahririnden 1566'daki son tahririne kadar sancak esas itibariyle aynı adı taşıyan bir kaza merkeziyle Bozâbâd, Cüllâb, Harran, Kabahaydar, Re'sûl'ayn, Samsat, Şehir, Yaylak, Karacurun, Uyumağaç, Çatal, Çaykyu ve Kozan nahiyelerinden oluşmaktaydı. Günümüzdeki idarî taksimata göre bütünüyle Şanlıurfa ili sınırları içinde kalan sancağın alanı 7200 km² kadardır ve bugünkü merkez ilçe ile Harran, Akçakale ve Bozova ilçelerini kapsamaktadır. Birecik, Siverek, Berriyecik ayrı sancaklardı ve diğer ilçeler bu sancakların içinde kalmaktaydı. 1578-1588 yıllarına ait kayıtlar Ruha sancağını Rakka beylerbeyliği içinde gösterir. Bu değişiklikte Rakka ve Urfa yöresinde başlayan ayaklanmaya Ruha sancak beyi Sührab'ın katılmasının da etkisi olmalıdır. Sancak beyliği kaldırılan Ru-

ha, Rakka beylerbeyine has kaydedilmiştir. Son değişiklikler 1866'dan itibaren Halep vilâyetine bağlı kalması ve 1916'da bağımsız statü verilmesidir. Sancağın bütününe bakıldığında nüfusun büyük kısmı köylerde meskûn olanları ve konar göçerleriyle birlikte kır kesiminde yaşamaktadır. 1518-1566 yılları arasında köylerin nüfusu 7967'den 27.350'ye, konar göçerlerin 5736'dan 18.132'ye yükselmiştir. Sancağın genel nüfusu ise aynı yıllar arasında 22.285'ten 63.258'e çıkmıştır. İdarî yapıda meydana gelen değişimler yüzünden daha sonraki dönemler için nüfus karşılaştırmaları yapılması güçtür.

Ortaçağ'da burada doğup büyüyen veya buraya yerleşenler Ruhâvî nisbesiyle anılır. Bu nisbeyle meşhur olan çok sayıda âlim vardır. Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd b. Sinân er-Ruhâvî'den (ö. 220/835) ilim tahsil etmek isteyen birçok kişi Urfa'ya akın etmiştir. Hatta Ahmed b. Hanbel'in de onu görmeyi çok istediği kaydedilmektedir. Ruhâvî nisbesiyle anılan âlimlerden bazıları şöylece sıralanabilir: Hişâm b. Kâtâde, Ebû'l-Hasan Ahmed b. Süleyman, tâbiinden Ebû Şecere Kesîr b. Mürre el-Hadramî, Yahyâ b. Enîse, Ebû Muhammed Hasan b. Ahmed b. Saîd es-Sülemî, hadis âlimi Abdülkâdir b. Abdullah (Sem'ânî, III, 108-109; Yâkût, III, 120-121).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, TD, nr. 64, s. 385-451; nr. 295, s. 6-20; nr. 362, s. 1-316; nr. 965, s. 1-385; nr. 998, s. 198-227; BA, MAD, nr. 29, vr. 211^a-219^b; nr. 100, vr. 27^a-30^b; nr. 351, s. 1-171; nr. 4540, s. 17-21; nr. 4735, s. 1-52; nr. 7457, s. 11-12; nr. 15609, s. 1-9; nr. 17642, s. 268-280; nr. 17983, s. 19-38; TK, TD, nr. 151, vr. 1^a-194^b; nr. 204, vr. 1^a-66^b; nr. 574, vr. 1^a-21^b; BA, KK, nr. 293, s. 70-78, 80, 84-85; Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), bk. İndeks; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), bk. İndeks; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 130, 144, 152; İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, s. 236-237; Makdisî, *Ahşenü't-tekâsim*, s. 130, 140, 144, 152; Yahyâ b. Saîd el-Antâkî, *Târîhu'l-Antâkî* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Trablus 1990, s. 41, 43, 427-428, 435; Sem'ânî, *el-Ensâb* (Bârûdî), III, 108-109; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 618; ayrıca

1930'lu yıllarda Urfa'yı gösteren taşbaskı gravür (Francis Rawdon Chesney, *The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, London 1850, I, 114)

bk. İndeks; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (Cüdfî), III, 120-121; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb*, II, bk. İndeks; *Urfa'lı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (nşr. ve trc. H. D. Andreasyan), Ankara 1962, tür.yer.; Ho-ca Sâdeddin, *Tâcü't-tevârih*, İstanbul 1280, II, 299-323; Kâtîb Çelebi, *Cihannümâ*, s. 443 (570)-444 (571); Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Dağlı), III, 91-97; J. B. Tavernier, *Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier*, Paris 1679, I, 183; C. Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*, Copenhagen 1778, II, 407; L. Rauwolf, *Aigentliche Beschreibung der Raiss inn die Morgenländer*, Lauingen 1853 → (nşr. D. Henze), Graz 1971, s. 258-259; Helmuth von Moltke, *Türkiye Mektupları* (trc. Hayrullah Örs), İstanbul 1969, s. 163, 235-236; Gabriel, *Voyages*, s. 279; Fikret İşıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969, s. 35-36 vd.; a.mlf. – Wolf-Dieter Hüttheroth, *Land an der Grenze*, İstanbul 1997, s. 23, 25, 28, 64; E. Honigsmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (trc. Fikret İşıltan), İstanbul 1970, bk. İndeks; a.mlf. – [Nejat Göyünç], “Urfa”, *İA*, XIII, 50-57; a.mlf. – [C. E. Bosworth] – Suraiya Faroqi, “al-Ruhâ”, *EI²* (Ing.), VIII, 589-593; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 22; a.mlf., *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973, s. 232; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi: 1098'den 1118'e Kadar*, İstanbul 1974; a.e. (1118-1146), Ankara 1987; A. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Wiesbaden 1976, s. 193, 200; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I-III, bk. İndeks; A. Cihat Kürkçüoğlu, *Ruha'dan Urfa'ya: 1780-1980*, Ankara 1990, s. 4; a.mlf., *Müze Şehir ve Peygamberler Şehri Şanlıurfa*, Ankara 1997, fotoğraf 27-28; a.mlf., *İnançlar Diyan Şanlıurfa*, Ankara 2000, s. 64-68; İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara 1995, s. 8, 111-112, 123-125; Müslüm Akalın, *Urfa'nın Kurtuluşuyla İlgili Belgeler*, Şanlıurfa 1997; J. B. Segal, *Edessa/Urfa: Kutsanmış Şehir* (trc. Ahmet Arslan), İstanbul 2002; Ali Öngül, *Urfa Tarihi: İslam Fethinden Osmanlı Hakimiyetine Kadar (639-1517)*, Manisa 2004; Ahmet Nezihî Turan, *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*, Şanlıurfa 2005; Abdullah Ekinci, *Ortaçağ'da Urfa: Efsane, Tarih, İnanç, İlim ve Felsefe Kenti*, Ankara 2006; Hilmi Bayraktar, *Tanzimattan Cumhuriyete Urfa Sancağı (İdari, Sosyal ve Ekonomik Yapı)*, Elazığ 2007; *Edessa'dan Urfa'ya* (ed. Mehmet Çelik), Ankara 2007, I-II; Salih Özbaran, “Antonio Tenreiro'nun Osmanlı Topraklarında Yaptığı Gezi Notları”, *TİD*, II (1984), s. 61; Mehmet Ali Ünal, “Diyarbakır Eyaletine Tâbi Sancakların İdarî Statüleri”, *Ziya Gökalp Dergisi*, sy. 44, Ankara 1986, s. 31-36; Erdoğan Merçil, “Selçukluların Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu”, *TTK Belleteri*, LII/203 (1988), s. 461-474; İlhan Şahin, “Evliya Çelebinin Urfa Hakkında Verdiği Bilgilerin Arşiv Belgeleri Işığında Değerlendirilmesi”, *MÜTAD*, sy. 4 (1988), s. 293-298; Zeki Tekin, “Yavuz Sultan Selim Döneminde Urfa'nın İdari Taksimatı”, *Atatürk Üniversitesi Tarih Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 20, Erzurum 2002, s. 179-204; Mehmet Emin Üner, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İskân Politikasının Bir Örneği: Urfa Yöresine Yerleştirilen Aşiretler”, *TDA*, sy. 159 (2005), s. 125-135.

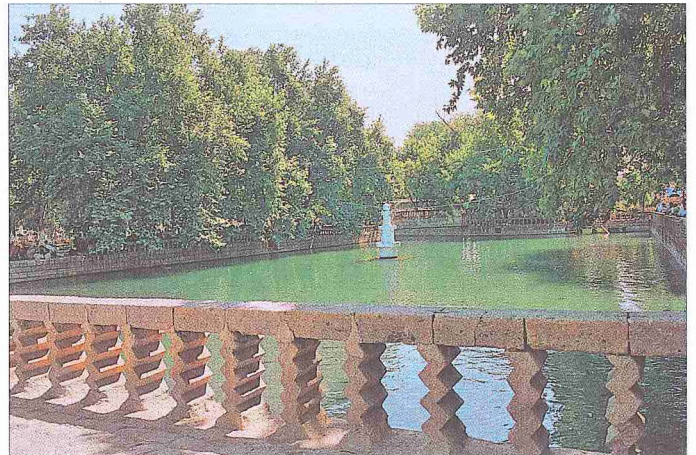
AHMET NEZİHİ TURAN

Bugünkü Şanlıurfa. I. Dünya Savaşı'ndan sonra önce İngilizler'in, ardından Fransızlar'ın işgal ettiği, bu sırada önemli ölçüde hasar gören Urfa 20 Nisan 1924 tarihinde il merkezi yapıldı ve şehrin hızlı gelişmesi bundan sonra başladı. Cumhuriyet döneminin ilk nüfus sayımında (1927) nüfusu 30.000'i bulmuyor (29.918), kapladığı alan da tarihî çekirdek kesiminin dışına taşmıyordu.

Eski Urfa'nın topografyasında biri 570, diğeri 568 m. yüksekliğinde iki tepe ile onları ayıran ve içinden Daişan suyunun geçtiği deniz seviyesinden 520 m. yükseklikteki, boyun noktası dikkat çeker. Urfa bu iki tepe ve aralarındaki boyun üzerine kurulmuş şekliyle şehircilikte “semer tipi yerleşme” adıyla bilinen yerleşim tipinin ilginç bir örneğini oluşturur. 570 rakımlı tepe üzerinde kuruluşu tarihin çok eski dönemlerine kadar inen ve buraya peygamberler şehri ya da kutsanmış şehir unvanlarının verilmesine sebep olan Urfa Kalesi, onun kuzeyinde yer alan ve Tırfındıl adıyla bilinen tepe üzerinde ve yamaçlarıyla eteklerinde sivil mimari yönünden önem taşıyan Rastgeldi ve Yorgancı gibi eski dar sokaklar, tipik evler ve çeşitli dinî yapılar yer alır. Eski evlerin restore edilenlerinden bazıları ve şehrin ünlü çarşısı da bu tepenin güney yamaçları üzerindedir. Tepelerin arasındaki boyun noktasında sonradan havuz biçimine sokulan iki küçük göl bulunur. Şanlıurfa'nın âdetâ simgesi haline gelen bu iki havuzdan büyük olanına içindeki kutsal sayılan sazan balıkları sebebiyle Balıklıgöl veya Halilürrahman, bir kanalla ona bağlanan daha küçüğüne de Aynzelîha denilir. Halilürrahman'ın bir kenarında Rıdvâniye (Rızvâniye) Camii ve Külîyesi, diğer kenarında çınar, selvi ve söğüt ağaçlarının gölgesinden yararlanan turistik kafeterya ve lokantalar yer alır. Şehrin

turistik yerlerinden olan ünlü çarşısı da havuzlar civarından kuzeydeki Hâşimiye Meydanı'na kadar uzanır. Yörenin geleneksel yapısına uygun dükkân ve hanlardan oluşan çarşıda kısmen de olsa eski esnaf ve zanaat mensupları kendilerine ayrılmış bölümlerde etkinliklerini sürdürmektedir. Bu durum günümüzde de çarşının farklı kesimlerinin farklı adlarla tanınmasını sağlamıştır: Çulcu Pazarı, Kınacı Pazarı, Aktar Pazarı, İssotçular Pazarı (issot [ıssı ot] “acı biber”), Sipahi Pazarı, Nacar / Neccâr Pazarı, Bakırcılar Çarşısı, Kunduracılar caddesi gibi. Ancak bunlardan bazıları adlarını korumuş olsalar da fonksiyonlarını değiştirmişlerdir. Günümüzde Sipahi Pazarı adı verilen kesimde halıcıların yoğunlaştığı, Bakırcılar Çarşısı'nda eski bakırlardan çok modern mutfak gereçlerinin ve Kunduracılar caddesinde kunduradan ziyade çeşitli ticaret eşyasının satıldığı görülmektedir. Şanlıurfa Çarşısı'nın şöhreti ve bugün de devam eden canlılığı her şeyden önce Urfa'nın çeşitli yönlerden gelen tarihî ticaret yollarının düğümlendiği bir yerde bulunmasından kaynaklanır. Meselâ Habur sınır kapısından Türkiye'ye girerek Mardin-Viranşehir-Urfa-Birecik-Gaziantep üzerinden Adana'ya ulaşan yol bütün dönemlerinde olduğu gibi günümüzde de Şanlıurfa'nın ticarî önemini korumasında önem taşır. Bu yolun aynı zamanda İskenderun ve Mersin limanlarına bağlandığı düşünülürse şehrin ekonomik coğrafyasında taşıdığı değer daha da belirginleşir.

1950 yılına gelinceye kadar eski çekirdek kesiminin dışına pek taşmayan Şanlıurfa, kalenin eteklerinden başlayarak güney-kuzey doğrultusunda kabaca dikdörtgen biçiminde uzanıyordu ve o tarihte mahalle sayısı on yedi, nüfusu 38.685 idi. Uzun eksen yaklaşık 925 m. (Kale-Köprübaşı arası), kısa eksen yaklaşık 800 m. (Suruç

Balıklıgöl
(Halilürrahman)